

NƏSİRƏDDİN TUSİ KİTAB VƏ MÜTALİƏ HAQQINDA

KNYAZ ASLAN

Bakı Dövlət Universiteti

XIII əsr Azərbaycan elmini çox yüksək zirvələrə qaldırmış böyük alim, filosof və şair Nəsirəddin Tusinin (1201-1275) fəlsəfi və ədəbi-bədii yaradıcılığında bu günün idealları ilə səsleşən, müasir dövrün şərtlərinə tamamilə uyğun gələn qırılmaz əlaqələr vardır. Onları araşdırmaq müxtəlif elm sahələrinin təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir.

Tusinin elmi-ədəbi irsi olduqca böyükdür. O, dövrünün ən görkəmli alimi hesab edilmiş, «əllamə», «mühəqqiq», «həkim», «xacə», «ustad», «əsrin yeganəsi», «son filosof» və s. ləqəblərlə şöhrət qazanmış, müxtəlif məxələrdə 100-dən çox əsərinin adı çəkilmişdir. Nəsirəddin Tusi riyaziyyat, nücum, kosmologiya, minerologiya, triqonometriya, coğrafiya, tarix, hüquq, təbabət, əxlaq, məntiq, ilahiyyat, poetika, kalliqrafiya və s. elm sahələrində tədqiqatlar aparmışdır. Azərbaycan elminə dünya şöhrəti gətirmiş bu məşhur alim təbiət elmləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, həm də humanitar və siyasi elmləri yaxşı bilən, dövrün təhsil və tərbiyə prosesinə ciddi təsir göstərən görkəmli şəxsiyyət kimi məşhurlaşmışdır. O, həm də gözəl şair, mahir şeir nəzəriyyəçisi, poetika alimi olmuşdur.

Böyük mütəfəkkirin öz elmi və ədəbi irsində tərbiyə və mütaliə ilə bağlı söylədiyi dəyərli kəlamların və ibrətli fikirlərin, həmçinin onun başçılıq etdiyi Marağa rəsədxanası kitabxanasının fəaliyyətinin araşdırılması maraqlı ola bilər.

İlk təhsilini atasından alan Nəsirəddin sonralar dövrünün ən şöhrətli müəllim və müdərrişi hesab edilən, şəriət, yunan fəlsəfəsi, hind hikməti, fars mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti ilə dərinədən tanış olan Fəridəddin Damadın yanında oxumağa başlamışdır. Yeniyetməlik çağlarından ağsaqqallar məclislərində əyləşən, dini və fəlsəfi mübahisələrin şahidi olan balaca Məhəmməd Quran ayələrinin ziddiyyətli təfsiri, hikmət məsələlərinin bir-birini inkar edən şərhini görür və xəyalında gələcək üçün orijinal yaradıcılıq planları cızır. Maraqlıdır ki, Tusi sonralar ona dünya şöhrəti qazandırmış «Əxlaqi-Nasiri» əsərində yaddaşında əbədi iz salan həmin məclisləri fərəhlə xatırlayır, belə görüşlərin uşaqlara necə böyük təsir bağışladığından dərin bir rəğbətlə söz açır.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, İsmaili hökmdarı Nasir Möhtəşəmin yanına Qohestana (Kuhistana) gələn Tusi ilk dövrlərdə ismaililərin

yanında yaşayıb-yaradır. Möhtəşəm onun bilik, istedad və bacarığına heyran qalır, fikirləri ilə hesablaşır, məsləhətlərinə qulaq asır. Tusi isə məşhur «Əxlaqi-Nasiri» əsərini yazır və onu məhz hökmdarın şərəfinə belə adlandırır. Amma müəyyən zaman keçdikcə onların arasındakı münasibətlər pozulmağa başlayır. Bir qədər sonra isə Tusi həbs olunaraq Ələmut qalasına salınır. Tusi burada toplanmış zəngin kitabxanada, lakin ağır bir şərait mənəvi məhdudiyət və inamsızlıq şəraitində işləyib yaradır.

Tarixdən məlum olduğu kimi, Əlaəddin yatarkən öz hacibi tərəfindən öldürülür, onun yerinə oğlu Rükəddin Xurşah keçir. Bundan sonra Tusinin vəziyyəti xeyli yaxşılaşır. Rükəddin atasından fərqli olaraq münəccimlərin qabaqcadan verdiyi xəbərlərə inandığına görə bütün məsələlərdə Tusi ilə məsləhətləşir, onun dediklərini nəzərə alır. Maraqlıdır ki, monqollar Ələmut qalasına hücum edərkən ismaililərin son hökmdarı Rükəddinin ilk məsləhətçisi də məhz Tusi olmuşdu. Tusi Hülaku xana müqavimətsiz təslim olmağı Rükəddinə məsləhət görür və o da razılaşır. Heç bir müqavimətə rast gəlmədən Ələmut qalasını ələ keçirən Hülaku buna görə Tusini layiqincə qiymətləndirir, şəxsi müşaviri təyin edir. Abbasilər xilafətinə son qoyulması ilə bağlı məsləhətləri Tusinin hörmətini daha da artırır. Nəhayət, Tusi çoxdan arzuladığı Marağa rəsədxanasının tikilməsinə lazım olan vəsaiti Hülakudan almağa nail olur.

1274-cü ildə Tusi rəsədxanadakı işləri başa çatdırmaq üçün Abaqa xanla birlikdə Bağdada gedir. Lakin orada xəstələnir və vəfat edir. Böyük alim Bağdadın məşhur Came məscidində dəfn edilir. Sonralar onun qəbri ziyarət-gaha çevrilir (8).

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, XIII əsr Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında ağır sınaq və imtahanlar dövrü olmuşdur. Bu dövrdə monqolların işğalına məruz qalmış Azərbaycan iqtisadi və siyasi əlaqələri zəif olan ayrı-ayrı feodal dövlətlərdən ibarət idi. Monqol işğalçılarının hərbi yürüşü Azərbaycanın iqtisadi və mədəni yüksəlişini dayandırdı.

Monqol əsarəti ölkəni bərhad vəziyyətə salmış, iqtisadiyyatı tənəzzülə uğratmış, milli mədəniyyətə böyük zərbə vurmuşdu. Məktəblər, mədrəsələr, kitabxanalar yerlə yeskan edilir, kitablar vəhşicəsinə yandırılırdı.

Monqollar Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra yeni zəbt etdikləri ərazilər hesabına Hülakilər (Elxanilər) dövlətini yaratdılar. Azərbaycan həmin dövlətin siyasi-inzibati mərkəzinə, Təbriz şəhəri isə paytaxtına çevrilmişdi. Bu da Azərbaycanın gələcək iqtisadi və mədəni inkişafı üçün zəmin yaradırdı.

Tarixçi alimlər yazır ki, monqol işğalı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını ləngitsə də, onu tamamilə dayandıra bilmədi. Zaman keçdikcə mədəni səviyyəsi etibarilə Azərbaycan əhalisindən çox aşağı olan monqolların özləri Azərbaycan mədəniyyətinin təsiri altına düşmüş, yerli mədəniyyəti istər-

istəməz qəbul etməli olmuşdular. Bu dövrdə Azərbaycanda elm və mədəniyyətin, kitab nəşrinin inkişafı öz növbəsində xalqın yaddaşı olan kitabı toplayıb saxlayan, onu yenidən xalqın ixtiyarına verən, kitabxana işinin inkişafına, yeni kitabxanaların yaranmasına müsbət təsir göstərmişdi. Azərbaycanın böyük şəhərlərində zəngin kitab fonduna malik olan kitabxanalar meydana gəlmişdi. Marağada, Təbrizdə, Ərdəbildə, Gəncədə, Şamaxıda və digər böyük şəhərlərdə yeni-yeni kitabxanalar fəaliyyətə başlayırdı. Təhsil sisteminin genişlənməsi, yeni məktəblərin və mədrəsələrin yaranması ilə əlaqədar təhsil kitabxanası şəbəkəsi meydana gəlib formalaşmışdı.

Monqollar islamı qəbul etdikdən sonra dini kitabxanalarla yanaşı, məscid və dini məktəblərin (mollaxanaların) kitabxanalarına və onların yeni ədəbiyyatla komplektləşdirilməsinə də diqqət artmışdı. Kitabçılığın inkişafı, kitab repertuarının genişlənməsi, şəxsi kitabxanaların təşkili üçün də əlverişli şərait yaratmışdı. Demək olar ki, bütün görkəmli alimlərin, şair və yazıçıların, mədəniyyət xadimlərinin zəngin kitab fonduna malik olan şəxsi kitabxanaları var idi. Şəxsi kitabxanaların sayının artması ictimai və elmi kitabxanaların yaranmasına da müsbət təsir göstərirdi.

XIII əsrdə Azərbaycanda Şərqdə tayı-bərəbəri olmayan, öz fondunun nadirliyinə və zənginliyinə görə dünyanın ən böyük kitabxanaları ilə yarışa girə bilən Marağa Rəsədxanasının Elmi Kitabxanası fəaliyyətə başlamışdı. Bu kitabxana Azərbaycanda kitabxana işinin tarixində öz məqsədi, vəzifələri və yaranma tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır. O dövrdə bütün Şərqdə məşhur olan bu elm məbədinin əsasını ensiklopedik biliyə malik görkəmli alim Nəsirəddin Tusi qoymuşdur.

Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa Rəsədxanası və bu böyük elm məbədgahının dünya elminə verdiyi yeni elmi tədqiqatlar onun ən böyük elmi nailiyyəti sayılır.

Şərq mədəniyyətinin əzəmətli abidəsi olan rəsədxananın bünövrəsi 1258-ci ildə qoyulmuş, 1261-ci ildə tikilib başa çatdırılmışdır. Bəzi mənbələrdə isə göstərilir ki, Hülaku xan 1259-cu ilin mayında rəsədxananın inşasına başlanılması barədə göstəriş vermiş, binanın tam tikintisi 1273-cü ildə başa çatdırılmışdır. Bizcə, bu fikir həqiqətə daha yaxındır. Hülakü xan rəsədxana ilə yanaşı «Elm və müdrilik evinin (Dar əl-ilm və hikmə)» – kitabxananın tikilməsinə də böyük miqdarda pul ayırmışdı. Rəsədxananın layihəsini Tusinin özü vermiş, memarı Fəxrəddin Əhməd ibn Osman Marağayı olmuşdur. Dövrünün ən görkəmli astronom alimlərini toplayıb Nizamülmülkün Bağdadda yaratdığı Nizamiyyə akademiyasından geri qalmayan Marağa akademiyasını yaradan Tusi ciddi elmi işlər aparmaqla yanaşı, həm də rəsədxana üçün dəqiq cihazların ixtirası və quraşdırılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması işlərinə də başçılıq edirdi (7).

Nəsirəddin Tusinin ən böyük elmi nailiyyəti onun yaratdığı Marağa Rəsədxanası və bu böyük elm məbədgahının dünya elminə verdiyi yeni elmi tədqiqatlar olmuşdur. Bu elm mərkəzi Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmişdi. Bütün Şərq mədəniyyətində əzəmətli bir abidə olan rəsədxananın bünövrəsi 1258-ci ildə qoyulmuş, 1261-ci ildə isə tikilib başa çatdırılmışdı. Tusi Marağada ciddi elmi iş aparmaqla yanaşı, rəsədxananın layihəsini vermiş, bir sıra dəqiq cihazlar ixtira etmiş, quraşdırmış, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi kimi ən ağır işi öz üzərinə götürmüşdü.

Rəsədxananı inşa etmək, onu lazımi texniki vasitələrlə təchiz etmək böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. O, bu vəsaiti əldə etmək üçün o zaman münasibətləri yaxşı olan Hülaku xana müraciət etmişdi. Hülaku xan nə qədər vəsait tələb edildiyini soruşmuşdur. Tusi vəsaitin miqdarı barədə Hülaku xana dedikdə o, təəccüblənmiş və soruşmuşdur: «Yəni ulduzlar haqqında elm o qədər xeyirlidir ki, rəsədxana üçün bu qədər məbləğ sərf edilsin?». Cavab olaraq Nəsirəddin Tusi demişdi: «İcazə verin, tam məxfi şəraitdə bir nəfər bu dağa qalxсын və oradan böyük bir teştı dığır layıb gətirsin, ancaq bu barədə heç kimin məlumatı olmasın» (6).

Belə də edirlər. Teşt dağın zirvəsindən endirilən zaman böyük səs-küy qalxır. Bu, Hülakü xanın qoşunları arasında böyük vahiməyə səbəb olur. Nəsirəddin Tusi ilə Hülaku xan birlikdə bu səs-küyü sakit halda müşayiət edirlər. Bu zaman Nəsirəddin Tusi Hülaku xana müraciətlə deyir: «Biz bu səs-küyün səbəbini bilirik, ancaq ordu bilmir, ona görə də biz sakitik, ordu isə həyəcanlıdır. Biz göy cisimlərinin sirlərini bilsək, yer üzərində sakit olacağıq». Bu əhvalat Hülaku xana təsir göstərir və o, rəsədxananın tikilməsi üçün 200 min dinar məbləğində vəsait ayrılmasına razılıq verir.

Rəsədxana üçün vəsait ayrıldıqdan sonra tezliklə onun tikintisinə başlanmış, rəsədxananın memarı Fəxrəddin Əhməd ibn Osman Marağayı olmuşdur.

Marağa Rəsədxanası təqribən 50 il fəaliyyət göstərmiş, dünya astronomiya elminə çox qiymətli kəşflər və elmi əsərlər bəxş etmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, rəsədxanada aparılan elmi tədqiqatlar Avropa elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tusinin burada yazdığı «Zic Elxani» («Elxani cədvəlləri»), «Şəkil-ül Qita», «Kəşişmələr şəkli», «Əxlaqi-Nasiri», «Cavahirnamə», «Risaleyi-fəlsəfi» «Qəvaidi elmi tibb» və s. kimi qiymətli əsərləri Azərbaycan elmini zənginləşdirmişdir. Görkəmli alim maliyyə məsələlərinə, musiqiyə və s. sahələrə dair də sanballı əsərlər yazmışdır. O dövrdə onun nücum elminə və həndəsəyə dair tərtib etdiyi kitablar tədris vəsaiti kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Alimin həndəsi üsulları uzun müddət tədris vəsaiti kimi kitabxanada istifadə olunmuşdur (4).

Marağa Rəsədxanasında kadr hazırlamaq üçün xüsusi mədrəsə təsis edilmişdi. Müxtəlif yerlərdən ən qabiliyyətli tələbələr seçilib burada təhsil

almağa göndərilirdi. Onların arasında əcnəbilər də vardı. Mədrəsənin işinə bilavasitə rəhbərlik edən Nəsirəddin Tusinin özü də dərs deyirdi. Mədrəsədə dərs demək və rəsədxanada işləmək üçün həm ölkədən, həm də xaricdən görkəmli alimlər dəvət edilmişdi. Burada qiymətli xarici kitabların tərcüməsi işinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə ki, Tusinin başçılığı ilə bir çox nadir kitablar yunan dilindən ərəb və fars dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Tusinin başçılığı ilə 100 nəfərdən artıq tanınmış alim elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olurdu. Tədqiqatçı N.Məmmədbəyli bu alimlərdən 20 nəfərinin kimliyini müəyyənləşdirmişdir.

Marağa Rəsədxanasının fəaliyyətinin öyrənilməsinə öz tədqiqatlarında geniş yer verən, bir sıra qiymətli faktları üzə çıxaran akademik Ziya Bünyadov «Nəsirəddin Tusi və XIII əsrdə Azərbaycanda elmin inkişafı» adlı məqaləsində yazır ki, Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə Hülaku xan o zaman Elxanilərin paytaxtı olan Marağaya Fəxrəddin Marağayi, Fəxrəddin Hülaku, Müəyyəddin Verdi, Nəcməddin Qəzvini görkəmli alimləri dəvət etdi. Onlar Nəsirəddin Tusinin başçılığı altında Marağa Rəsədxanasının layihəsini hazırlayıb, tikintisini sona yetirməli olan baş alimlər şurası təşkil etdilər.

Rəsədxananın Elmi Kitabxananın yaranması da Nəsirəddin Tusinin adı ilə bağlıdır. Ömrünün çox hissəsini kitabxanalarda, kitablar arasında keçirmiş, yüzlərlə kitab oxumuş alim böyük mütaliəçi kimi kitabı çox yüksək qiymətləndirirdi. O, hələ gənc yaşlarında Ələmut qalasında «Seyyidanə» kitabxanasının müdiri olmuş, bütün günlərini bu kitabxanada keçirmişdi. Kitabxana işini, onun təşkili məsələlərini dərinlən bilən Tusi rəsədxananın yanında böyük bir kitabxana yaratmağı nəzərdə tutmuş, Hülakü xandan aldığı vəsaitin 20 min dinarını kitabxananın təşkilinə xərcləmişdi (4).

Tusinin Şərq ölkələrinin böyük kitabxanaları ilə və görkəmli alimlərlə olan geniş əlaqələri kitabxananın təşkilinə kömək edir, yeni-yeni qiymətli kitabların alınmasına şərait yaradırdı. Alim Şərfin bir çox böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərinə getmiş, kitabxana quruculuğu ilə tanış olmuşdu. Xüsusilə Bağdadda «Nizamiyyə» akademiyasının kitabxanası və xəlifənin «Xəzünətül kütüb» (Kitabların xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasının elmi qaydaları ilə yaxından tanışlığı rəsədxana kitabxanasının elmi əsaslar üzərində qurulmasına müsbət təsir göstərmişdi. İrəddin Tusi yaxşı bilirdi ki, heç bir elmi tədqiqat müəssisəsi kitabxana olmadan uğur qazana bilməz. Məhz buna görə də onun səyi nəticəsində Şərqdə əsaslı elmi kitabxana kimi məşhur olan və o dövr üçün çox fonda – təxminən 400 min kitaba (əlyazmasına) malik bir kitabxana təşkil edilmişdi. 330 kvadrat metrlik sahəni tutan bu kitabxana rəsədxananın yaxınlığında tikilmiş gözəl bir binada yerləşirdi. Bu ərazidə aparılan qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, kitab fondunun bir hissəsi rəsədxana binasında saxlanılmışdır.

Tarixi mənbələrdəki məlumatlara görə, Tusinin çox zəngin şəxsi kitabxanası olmuş və o, uzun illər boyu topladığı həmin kitabları da rəsədxana kitabxanasına bağışlamışdı. Kitabxananın fondu keyfiyyətə də çox zəngin və qiymətli idi. Qədim dünyanın və orta əsrlərin qiymətli kitablarının toplanıldığı, qorunduğu, saxlanıldığı Bağdad şəhərindəki kitabxanalardan nadir əlyazmaların bir çoxunun üzünün köçürülüb Marağa Rəsədxanasının kitabxanasına gətirilməsi onun fondunu zəmanənin «qızıl fond»una çevirmişdi. Rəsədxana kitabxanasına İran, Suriya, Orta Asiya və dünyanın digər dövlətlərindən də əlyazma kitablar gətirilmişdi.

Bu kitabxananın ən böyük nailiyyətlərindən biri də Azərbaycan kitab mədəniyyətinin xəzinəsinə çevrilməsi olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, Marağa Rəsədxanasındakı əlyazmaları arasında azərbaycanlı müəlliflərdən Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Bərdəinin «Tarix», Şəmsəddin Məhəmməd ibn Osman Sərəvinin «Sicili Fətan əl fityan» (Cavanmərclərə nəsihətlər toplusu), Mühtəsəddin Əbülkeyrin «Tarixi Azərbaycan» (Azərbaycan tarixi), Qazi Əfrələddin Təbrizinin «Sirət Nüsrət əd-Din Piskin əs-Sani» (II Nusrətəddin Rışkinin ömür yolu) və başqa əsərlər də saxlanılmış. İbn Həcər isə yazır ki, Marağa kitabxanasındakı əlyazmalarının arasında «Marağa tarixi», «Arran tarixi» kimi tarixi əsərlər də var imiş (4).

Marağa kitabxanasına Nəsirəddin Tusinin özü başçılıq edirdi. Kitabxanada çox görkəmli alimlər işləyirdilər. Tədqiqatçılar rəsədxananın kitabxanasında fəaliyyət göstərən katiblərdən (kitabxanaçılardan) Kəmaləddin Məsud ibn-Məhəmməd Tiflisinin, Nəcməddin Bağdadının, Kəmaləddövlə əbu əli ibn əbu Fərəcin adlarını göstərirlər.

Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, 1252-ci ildə monqollar Bağdadı alarkən Abbasilər xilafətinin paytaxtının fəthini məhz Nəsirəddin Tusi əsaslandırılmışdı və hökmdarı bu işə məhz o təşviq etmişdi. Hülakü xan Nəsirəddin Tusinin fikrini soruşanda o demişdi ki, Bağdadın alınması Hülakü üçün heç bir təhlükə törədə bilməz. Ağıllı məsləhətinə görə bu dəfə də Nəsirəddinin mükafatı Bağdad kitabxanalarında saxlanılan külli miqdarda kitabların xilas edilməsi oldu. Hülakü xan 1258-ci ildə Bağdad şəhərini tutduqdan sonra Nəsirəddin Tusinin xahişi ilə Xilafət kitabxanasında saxlanılan kitabları Marağa şəhərinə köçürtdü. Nəsirəddin Tusi «Zici Elxani» əsərində yazır: «Hülakü xan rəsədxana üçün Bağdad, Şam və Mosuldan kitablar gətirilməsinə əmr verdi».

Dünya kitabxanalarının tarixindən məlum olduğu kimi, Şərq ölkələrində qədim dünyanın və orta əsrlərin yüz illər boyu kitabı toplayıb, qoruyub saxlayan ən zəngin kitabxanaları Bağdad şəhərində olmuşdu. Bu kitabxanalarda dünyanın ən qiymətli, nadir əlyazmaları saxlanılırdı. Burada saxlanılan kitabların Marağa Rəsədxanasının kitabxanasına gətirilməsi onun fondunu zəmanənin qızıl fonduna çevirmişdi. Bağdaddan gətirilən kitablarla

yanaşı, rəsədxana kitabxanasına İrandan, Suriyadan, Orta Asiyadan və dünyanın digər dövlətlərindən kitablar daxil edilmişdir.

Marağa kitabxanasında 400 min nüsxə kitabın toplanması kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulduğundan xəbər verir. Kitabxanada kitabları saxlamaq üçün xüsusi kitabxana elmi təsnifatından, xüsusi kitabxanaçılıq texnikasından istifadə edilirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsirəddin Tusi Xəlifə Müttəsimin Bağdaddakı «Xəzənətül kitab» (Kitablar xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasının müdiri Kəmaləddin Əbdülrəzzaq ibn Əhməd Bağdadi ilə sıx münasibət saxlamış, həmin kitabxananın quruluşu, elmi təsnifatı, kitabxana texnologiyası, kitabxanada tətbiq edilən digər elmi qaydalar, kitabxananın məlumat sistemi ilə tanış olmuş və yeri gəldikcə bu zəngin təcrübədən rəsədxana kitabxanasında istifadə etmişdir. Kitabxanada kitabların düzülüşü zamanı elmi təsnifatdan istifadə edilməsi, hər bir kitaba ayrıca şifrə verilməsi, təsvir qaydalarından istifadə olunması, kitab siyahılarının (kataloqların) tərtibi hələ orta əsrlərdə Azərbaycan kitabxanaşünaslığının elmi əsaslarının rüşeym halında yaranmasından xəbər verir. O dövrdə bu kitabxanada hazırlanmış biblioqrafik məlumat tipli, ensiklopedik xarakterli əsərlər də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan kitabxananın baş kitabxanaçısı – görkəmli tədqiqatçı-alim Əl-Füvatin kitabxanada saxlanılan kitablar əsasında yazdığı «Şərqi məşhurları» adlı əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir. 53 cildə ibarət olan bu qiymətli ensiklopedik əsər Şərqi tanınmış alimlərinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, belə əsərlərin izinə düşmək, dünyanın böyük kitabxanalarında onları axtarıb tapmaq müasir tədqiqatçılarımızın vəzifələrindən olmalıdır.

Akademik Ziya Bünyadovun araşdırmalarına görə, Tusinin vəfatından sonra rəsədxanaya və kitabxanaya kiçik oğlu Fəxrəddin Əbülqasım Əhməd Marağayı Mükəmməl rəhbərlik etmişdir. Riyazi elmlərlə məşğul olmağa üstünlük verən Əhməd Marağayı həm də həkim, astronomiya alimi, mahir nətiq və elm təşkilatçısı kimi tanınırdı. O, 1301-cü ildə ölür. Marağa Rəsədxanasına Nəsirəddinin ikinci oğlu Sədrəddin Əbülhəsən Əli, sonra isə üçüncü oğlu Əsiləddin Həsən başçılıq edirlər.

Marağa Rəsədxanasının kitabxanası 1335-ci ilə qədər, yəni Elxani Sultan Səid Bahadır xanın ölmünə qədər qamış, Elxanilər dövlətində baş verən parçalanma rəsədxananın və kitabxananın baxımsızlıq üzündən dağılmasına səbəb olmuşdur (4).

Kitabşünas-tədqiqatçı M.H.Müsəddiq yazır ki, Cəlairi, Teymurilər və Ağqoyunlular bir-birinin ardınca Azərbaycana gəldikdən sonra Marağada rəsədxana və kitabxana dağılmış, kitabxananın bir hissəsi Sultan Əhməd Cəlairin və Səmərqənddə olan Uluq bəyin kitabxanasına göndərilmişdir. Rəsədxana kitabxanasının bugünümüzə qədər gəlib çatan nüsxələrinə vurulmuş

möhürlərdən onların sonrakı ünvanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, hazırda Azərbaycan MEA-nın Elmi Kitabxanasında qorunub saxlanılan «Sürvərül Kəvakib» adlı kitabın üzərində Sultan Əhməd, Uluq bəy və türk sultanı II Bayazidin möhürləri vardır. Təəssüf ki, kitabxananın fondu, oxuculara xidmət işinin təşkili, məlumat-bibliografya işi və digər fəaliyyəti haqqında geniş məlumat yoxdur. Gələcək elmi tədqiqatlar, şübhəsiz ki, kitabxananın fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verəcəkdir.

Professor A.Xələfovun fikrincə, mövcud tarixi faktlar, dəlillər və elmi mənbələr belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, elmin inkişafına əsaslı təkan vermiş, bir çox mühüm elmi kəşflər etmiş Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradılan Marağa Rəsədxanasının kitabxanası Azərbaycanda tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır. Öz fondunun zənginliyinə, oxuculara xidmət işinin təşkilində tətbiq olunan yeni forma və üsullarının müxtəlifliyinə və səviyyəsinə görə bu kitabxana Şərqdə ən böyük kitabxanalardan biri olmuşdur. Kitabxanada kitabların saxlanması, elmi təsnifatı, düzülüşü, kitabxanada məlumat işinin tətbiqi haqqında mövcud olan elmi üsullar və qaydalar orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işinin yüksək elmi səviyyəyə qalxmasına əsaslı dəlildir. Marağa Rəsədxanasının kitabxanası öz fondunun zənginliyinə və nadirliyinə görə bəşəri əhəmiyyət kəsb edən, rəsədxananın alimləri ilə yanaşı digər oxucuların da üzünə açıq olan ilk kitabxanalardan biri kimi şərəfli yer tutur, dünyanın kitabxana incilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanasındakı kitabxanaya sıx bağlılığı, uzun müddət bu kitabxanada çalışması da onu böyük bir kitab təbliğatçısı kimi dəyərləndirməyə imkan verir (4).

Alim öz didaktik-fəlsəfi əsərlərində, xüsusilə «Əxlaqi-Nasiri» kitabında həm insanın ən yaxşı əxlaqi xüsusiyyətlərini sadalayır və oxuculara bu cür müsbət keyfiyyətlər aşılamağa çalışır, həm də insanı qiymətdən salan pis cəhətləri göstərir və oxucuları belə mənfiliklərdən uzaq olmağa səsləyir. O, yüksək ideallar uğrunda çarpışan, cəmiyyətdə haqq-ədalətin bərpasına çalışsan, humanizm və başqa mütərəqqi ideyalarla yaşayan şəxsiyyətləri nümunə göstərir, oxucuları həyatda onlara bənzəməyə çağırır, bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyini insanların mənəvi saflığında görürdü.

Nəsirəddin Tusin əsərlərindən məlum olur ki, o, hələ gənclik çağlarından elmə, təhsilə həvəs göstərmiş, öz istedadı və çalışqanlığı sayəsində yunan alimlərinin əsərlərini, türk və islam dünyasının mütəfəkkir filosoflarını dərinləndirən öyrənmişdir. Zəngin biliyə, iti hafizəyə malik olan alim elmin müxtəlif sahələri üzrə onlarla əsər yazmışdır. Tusi irsinin ilk tədqiqatçılarından olan fizika-riyaziyyat elmləri doktoru H.Məmmədbəyli «Marağa rəsədxanasının banisi Nəsirəddin Tusi» (Bakı, 1961) kitabında onun 76-ya qədər əsər yazdığını göstərir. Bunların içərisində onun riyaziyyat və nücum elmlərinə həsr

etdiyi «Zicə Exlani» («Elxanın cədvəlləri») və fəlsəfə, əxlaq, siyasət, təhsil və tərbiyə, iqtisadiyyat və idarəetmə məsələlərini əhatə edən «Əxlaqi-Nasiri» əsəri öz müəllifini Şərqdə və dünyada daha çox şöhrətləndirmişdir (6).

Tusinin məşhur «Əxlaqi-Nasiri» əsəri üç məqalədən və otuz fəsildən ibarətdir. O, bu əsərində dini, əxlaqi, elmi-fəlsəfi, siyasi, iqtisadi görüşlərini xüsusi bir üsul və ustalıqla son dərəcə aydın, yığcam və konkret şəkildə ifadə etmişdir. İnsanın ictimai, əxlaqi, mənəvi davranışı Tusi «Qurani-Kərim»də insan, onun yeri və funksiyaları haqqındakı hökmləri əsas tutaraq göstərilən əsərinin bir çox fəsillərini insanın təlim və tərbiyəsinə, onun bir ictimai varlıq olaraq əməl və istehsal fəaliyyətinə, insan, ailə və dövlət arasında yaranan münasibətlərə həsr etmişdir.

O, «Əxlaqi şafələndirmə sənətinin ən şərəfli sənət olması haqqında» fəsillərlə diqqəti cəlb edir. «Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında», «Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında» qoyduğu çox saylı problemlər və onların elmi-nəzəri təhlili Tusinin böyük humanist və insanpərvər bir mütəfəkkir olduğunu göstərir. Tusi həmin əsərində yazır: «Bu dünyada mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədi gündən sənət (elm, təhsil) dünya sənətlərinin ən şərəflisidir». Tusi elmin, təhsilin, sənətin cəmiyyətin inkişafındakı rolunu, onların insanın maddi və mənəvi həyatına təsirini yüksək qiymətləndirir. O, «İnsanın öz təbiəti etibarilə ictimai bir varlıq olduğunu» söyləyir, bu səbəbdən onun başqa canlılardan köklü fərqini və üstünlüyünü göstərir. Tusi yazır ki, insanı başqa varlıqlardan fərqləndirən başlıca cəhət onun şüurlu və məqsədli fəaliyyətidir. O, istehsal prosesini, əmək fəaliyyətini insanın yaşamasının, həyat sürməsinin zəruri şərti hesab edir. Tusi yazır: «İnsanın yaşamaq üçün yeməyə möhtacdır, insanın yeməyi isə başqa heyvanlardakı kimi ələf və sudan ibarət deyil və təbiət tərəfindən hazır-hazır verilmir». Bütün bunları o, öz düşüncəsi və bacarığı sayəsində əldə etməlidir. «Sənət və peşə olmadan, məsələn, əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək mümkün deyildir» (8).

Bununla bağlı Tusi insanın kamilləşməsinə təsir göstərən vasitələri və ictimai-siyasi mühiti araşdırır və konkret tövsiyələrlə çıxış edir. Onun kitab, müəllif, elm, təhsil və tərbiyə məsələləri haqqındakı çoxsaylı və zəngin fikir mülahizələrinə də insana, onun özünü, yaşadığı mühiti dərk etməsinə, faydalı bilik və sənətlərə yiyələnməsinə həsr olunmuşdur.

Bu baxımdan Tusinin elm, onun təsnifatı, obyekt və metodları haqqındakı fikirləri nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən və öz aktuallığını itirməyən məsələlərdəndir. O, elmin başlıca funksiyasını mövcud varlıqların mahiyyətinin dərk edilməsində və şərhində görür. Tusi yalnız insan və cəmiyyətin tərəqqisinə, maddi və mənəvi yüksəlişinə xidmət göstərən elmləri faydalı hesab edir. Onun fikrincə bu dünyada hər işi görən, yaradan və quran

insanıdır. Buna görə də hamının özünü dərk etməsinə, tərbiyəsinə və kamilləşməsinə xidmət edən elm, təhsil ən şərəfli fəaliyyət dairəsidir. O, özünü elmə, təhsilə həsr etmiş insanların əməyinə də yüksək qiymət verir. Tusi yazır: «Əsl elm adamlarının (alimlərin) ruhu və rahatlığı da elmdir».

Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin 1-ci fəslini və ona yazdığı ilk qeydləri elmin öyrəndiyi obyektə, onun mövzularına, əsaslarına və növlərinə həsr etmişdir. O, burada «varlıqlar haqqında olan elmi» iki hissəyə-nəzəri və əməli hissələrə bölür. Birincisini nəzəri hikmət, ikincisini isə hikmət adlandırır. O, dövrünün elm sisteminə uyğun olaraq fəlsəfə, ilahiyyat, riyaziyyat, astronomiya, tibb, əxlaq, məntiq kimi bilik sahələrini nəzəri elmlər sırasına daxil edir. Əməli (praktiki) elm və əməli hikmət dedikdə isə o, idarəetmə, evdarlıq, şəhərsalma, maliyyə, mühasiblik, hüquq və s. elm və sənət sahələrini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, Tusi nəzəriyyəsinə elm ilə təcrübənin vəhdəti, birinin digərini tamamlaması əsas götürülmüşdür. O yazır: «Fəzilətlərə yiyələnmək hələ kafi deyildir, əsl məsələ onları əməldə (işdə) həyata keçirməkdir» (8).

Onun fikrincə, nə qədər ki, elm-nəzəriyyə reallaşmayıb, o, bir qüvvə və məqsəd olaraq qalır. Bu qüvvənin reallaşması onun maddi şəkli çevrilməsində, insanın maddi və mənəvi yükslişində özünü göstərir. Məsələn, nə qədər ki, ev hələ tikilməyib, insanın təsəvvüründədir, o məqsəddir, elə ki tikildi qurtardı, maddi şəkli düşdü maddi marağa çevrilir. Buna görə də Tusi bu gün də aktuallığını saxlayan belə bir fikri irəli sürür: «Elm əməlsiz, əməl isə elmsiz mümkün deyildir».

Tusi hər bir elmin öyrəndiyi obyektin, hadisə və proseslərin müəyyən edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. O göstərir ki, elmin obyektini bilmədən onun məqsəd və vəzifələrini də təyin etmək olmaz. Bu baxımdan o, öz dövründə geniş yayılan bir çox elmlərin predmetini və öyrəndikləri hadisələr dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışır. O, burada ən çox Platonun və Aristotelin nəzəri fikir və anlayışlarından, xüsusilə İbn Sinanın «Məntiq» və «Metafizika» əsərlərindən geniş istifadə etdiyini də göstərir. Bu, onun tibb, həndəsə, fəlsəfə, məntiq, iqtisadiyyat, idarəetmə, evdarlıq kimi elm və bilik sahələrinə verdiyi mənə və təriflərdə öz əksinə tapmışdır. Tusiyə görə, fəlsəfə varlıqların ümumi inkişafını, «vəziyyət və hallarına», «təki, ümumini, zəruriyyəti, imkanı, təzahürü, təkamülü və sairəni öyrənən elmdir». Məntiq elmi isə «əsl mənada təlim elmidir, başqa elmləri öyrənmək üçün bir alət və açardır». O, «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin «Evdarlıq elmi haqqında» və «Ölkə idarəetmə qaydaları haqqında» bölmələrində həmin elmlərin mövzusunun, funksiyalarını və rolunu təhlil edir. O, burada evdarlıq adlandırdığı elmin mövzusunun və məqsədini ev, ailə, onun idarəedilməsi, tərbiyəsi, ailə və onun cəmiyyətə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməkdə görür (8).

Tusi elmdə təsvirçiliyi, təqlidçiliyi və əzbərçiliyi qəbul etmir. Tusi bunu əsas tutur ki, «Təcrübənin inkişafına səbəb olmayan elmlərə həvəs göstərmək, həqiqi elm əvəzinə boşboğazlıq ilə məşğul olmaq və ya murdar məqsədlər üçün falçılıq, ... əlkimyaçılıq» kimi aldadıcı əməllərə uymaq cəmiyyət üçün faydasız işlərdir».

Tusinin qəbul etdiyi elmi idrak metodu və ya üsulu öyrəndiyi hadisə və proseslərin mahiyyətini, səbəb və nəticələrini aşkara çıxarır. O, elmə məlum olan analiz və sintez, abstrak metodlarından bacarıqla istifadə etmişdir. Onun fikrincə, hadisələrin ayrı-ayrı təhlili nəticəsində ümumiləşdirilmə aparılmalı və buradan da elmi nəticələr çıxarılmalıdır. Tusi təbiət və cəmiyyət bir sistem kimi öyrənmək və dərk etmək üçün elmi ümumiləşdirməyə, abstrak təfəkkürə, analiz və sintez üsullarına xüsusi əhəmiyyət verir. Bununla yanaşı elmi fəaliyyət məşğul olanlarda bəzi xüsusiyyətlərin olmasını da zəruri hesab edir. O göstərir ki, bunun üçün insanda iti zəka, hafizə, zəhin aydınlığı və müşahidəetmə qabiliyyətləri olmalıdır. O, xatırladır ki, elmi üsullarla və dərin zəka ilə tədqiqat apara bilməyənlər elmdə təsvirçilik, təqlidçilik və hekayəçilik yolunu tuturlar. Bu isə elmdə təsadüfi, keçici və aldadıcı fikir və mülahizələrə səbəb olur. Tusi dəfələrlə qeyd edir ki, bütün elmi biliklərin və təhsilin son məqsədi insana və insanlığa xidmət göstərməkdən ibarət olmalıdır. Bir yeri, göyü insanların daha rahat yaşaması üçün öyrənirik. Çünki «göylərdə və yerdə, onların arasında və torpağın altında nə varsa» onların hamısı Allah yaratmış və insanları bəxş etmişdir.

Kitaba və mütaliyə böyük dəyər verən dahi mütəfəkkir «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin əvvəlində – «Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında» adlı fəsildə əslində ümumiyyətlə kitabla bağlı fikirlərini qeyd etmişdir. O yazır: «Həyatıma and içirəm ki, bu kitab bütün fəzilətləri özündə toplamışdır. Xalqda olan yaxşılıqları kamala çatdırmaq üçün o bir zəmanətdir».

Göründüyü kimi, alim bütün müsbət cəhətləri, üstün keyfiyyətləri özündə birləşdirən, doğma xalqın minillər boyu sınaqdan keçirib cilaladığı gözəl mənəvi dəyərləri toplayan və kamil insanlara çatdıran kitabı əvəzsiz bir zəmanət kimi qiymətləndirir.

Dahi mütəfəkkir qeyd edir ki: «Onun müəllifi xoş bir niyyətlə gizli və qapalı olan həqiqətləri açıb göstərmişdir».

Deməli, alimin məntiqi belədir ki, hər bir kitabın müəllifi hər hansı bir əsəri qələmə alarkən öz qarşısına mütləq xoş bir niyyət, xoş bir arzu, xoş bir məqsəd qoymalı, oxucularına indiyə qədər sirli qalan, üstünə kölgə salınan məsələlər haqqında obyektiv və doğru-düzgün məlumat verməlidir. Bu, onun mənəvi və tarixi borcudur.

Tusi kitab müəllifinin «həqiqətən mənaları düz şərh etməsini, heç bir şeyi uydurmamasını, ciddi səy göstərməklə Allah xatirinə böyük bir iş gör-

məsini» vacib sayır, bu tələblərə və şərtlərə əməl etməyən kitabın oxucuların rəğbətini qazana bilməyəcəyi barədə ciddi xəbərdarlır edir. O, bu qənaətlərini görkəmli filosof-alim Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd ibn Yəqub ibn Misgəveh Xazin Razinin əxlaqın saflaşdırılması haqqında yazdığı «Ət-təharə» kitabından bəhs edərəkən də təsdiqləyir. Alim yaxşı kitabların «insanlara nəsihət verməkdə heç nəyi əsirgəməməsini» də gərəkləi hesab edir və beləliklə, kitabın və müəlliminin tərbiyə işində çox dəyərli olması barədə qiymətli fikir yürüdür.

Maraqlıdır ki, Tusi kitab tərcüməsi barədə də öz qiymətli mülahizələrini irəli sürür. Məsələn, «Ət-təharə» kitabının tərcümə təklifi ilə bağlı yazır: «Bu sətirlərin müəllifinə (yəni mənə) buyurdular: «Bu gözəl kitabı istilahlarını dəyişdirməklə, ərəb dilindən pars (fars) dilinə tərcümə etmək lazımdır: bu zamanın adamlarının çoxu ərəb libasından məhrumdurlar, cavahir kimi mənası olan belə qiymətli bir geyim onların fəzilətini ziynətləndirsə, çox böyük savab olar» (8).

Bu sətirlərin müəllifi haman işarəni əmr kimi qəbul edərək bir az fikirləşdi, sonra özü-özü ilə məsləhətləşdi. Xəyalən belə dedi: «Bu qədər gözəl mənalı çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub birovuz paltar geyindirmək adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə oxşar, hər zövq sahibi bunu gördükdə özünü qeybət və məzəmmətdən saxlaya bilməz... Yeni bir əsər yazılısaydı, əvvələn kitabın tərcüməsi üçün edilə biləcək məzəmmətdən yaxa qurtarmaq olardı, kikncisi, təqlid deyil, orijinal, yığcam, əksəriyyətin başa düşə biləcəyi şəkildə... təzə bir kitab yaradılmış olardı».

...Bu kitabın yazılması onun əmri və təşviqi ilə olduğundan adı «Əxlaqi-Nasiri» qoyuldu. Alicənab adamlardan gözlənilən ən böyük kəramət, lütf və mərhəmət ondan ibarətdir ki, bu kitabı nəzərdən keçirdikdə bir səhv, ya anlaşılmaqlığa rast gəlsələr, zəhmət çəkib onu düzəltsinlər, əvvəlcədən bizim üzr və təşəkkürümüzü qəbul etsinlər. Allah qoysa, belə də olar».

Bu sözlər əslində böyük alimin dərin müəllim qabiliyyətinə malik olan yüksək zəka sahibi olmasını təsdiq edir. Onun sadəliyi və təvazökarlığı, mü-təxəssislər və digər oxucular qarşısında müəllif məsuliyyəti müasir müəlliflərə də ibrət dərsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Tusinin fikrincə, «Elm əməlsiz məhv olar, əməl isə elmsiz mümkün deyildir. Deməli, elm başlanğıc, əməl son, elm səbəb, əməl nəticədir». Alim yazır: «...hikmət iki yerə bölünməlidir: biri elm, o biri əməl (iş).

Elm – varlıqların həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsəvvür etmək, insanın yaradıcı ağı (nəfse-əmr) və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir.

Əməl – gizli qüvvələri ortaya çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdisləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə

deyilir, bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun.

Kimdə bu iki fəzilətin hər kiksi varsa, o, ən müdrik insan, ən kamil alim hesab edilir, onun yeri bəşər övladının tuta biləcəyi ən yüksək mövqeyin fəvqündə olar. Necə ki buyurublar: «Kimi istəyirsə, ona hikmət verir, kimə hikmət verirsə, ona böyük nemət bəxş edir».

Tusi fəzilət cinslərinin növləri haqqında mülahizələrində yazır: «Hikmət» cinsinə daxil olan növlərin miqdarı yeddidir: birinci – zəka, ikinci – dərk sürəti, üçüncü – zəhn aydınlığı, dördüncü – öyrənmə asılılığı (diqqət), beşinci – ağıl gözəlliyi, altınca – hafizə, yeddinci – hazırcavablıq» (8).

Bu növlərin hər birini ayrı-ayrılıqda genihş izah edən alim nəticə etibarilə insanın əxlaqi-mənəvi cəhətdən saflaşmasında mütaliənin əvəzsiz rolunu qeyd edir.

Tusinin fikrincə, təbiətdə insanın yaşayıb həyat sürməsi üçün hər cür imkan, torpaq, su, mədən, bitki, heyvanat və s. vasitələr mövcuddur. Bu imkan və vasitələrdən ağıl və bacarıqla istifadə etmək və onları qoruyub saxlamaq insanın başlıca vəzifəsidir. Çünki təbiət, onun maddələri və əşyaları insanın şüurlu əmək fəaliyyətinin zəruri şərtidir. Bunun üçün insanların bir-cə fəaliyyəti, bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdə olması vacibdir. Tusi yazır ki, cəmiyyətdə «Bir-birinə xidmət edən, bütün insanları vahid bir bədən təmsalında birləşdirən bir quruluşun yaranması zərurəti meydana çıxır. İnsan öz təbiəti etibarilə inkişafa meyl edən bir varlıq kimi yaradıldığından, təbii olaraq belə bir birləşməyə möhtacdır».

Onun fikrincə, insanın fitri istedadını, peşə seçmək qabiliyyətini elə ailədə, uşaq yaşlarında müəyyən etmək və onların bacardığı işə həvəsini artırmaq lazımdır. Bunun üçün «İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək, ağıl, fərasətinə fikir vermək, müşahidə nəticəsində onun fitrətinə hansı sənətə və elmə çox meyl olduğunu müəyyənləşdirmək, sonra isə həmin işlə məşğul etdirmək vacibdir».

Tusi göstərir ki, bu tərbiyə işini eyni ilə təhsildə də davam etdirmək lazımdır. Təhsildə elə üsullar işlədilməlidir ki, onlar insanın fitri istedadının inkişafına, zövqünün artırılmasına və müəyyən peşə əldə etməsinə kömək etsin. O, uşaqlara «sənətin nəzəri əsasların və incəliklərin», «işlər idarə etmək ustalığına yiyələnməyi» təhsilin başlıca məqsədi hesab edir.

Tusinin fikrincə, insanların əxlaqına təsir yollarını axtarıb tapmaq, onların qəlbində zülm, zorakılıq, əliəyrilik, yalançılıq və tənbellik kimi çirkin əməllərə qarşı nifrət hissi alovlandırmaq, rəhm, insaf, düzgünlük, çalışqanlıq, mehribanlıq və qardaşlıq hisslərini təbliğ etməklə insanların mənəviyyətinin yüksəlişinə çalışmaq, insana xas olan eşq və məhəbbətin qalibiyyətli gücünü tərənnüm etmək hər bir sənətkarın çətin və müqəddəs borcudur. Alim deyir ki,

insan ədalətli, zəhmətkeş, bilikli, ağıllı, tərbiyəli, dünyagörüşlü olmalı, yaxşı yoldaş və sədaqətli dost üçün təkcə var-dövlətindən deyil, hətta canından belə keçməyi bacarmalıdır.

Tusi yazır ki, təbiətdə insanın yaşayıb həyat sürməsi üçün hər cür imkan, torpaq, su, mədən, bitki, heyvanat və s. vasitələr mövcuddur. Bu imkan və vasitələrdən ağıl və bacarıqla istifadə etmək və onları qoruyub saxlamaq insanın başlıca vəzifəsidir. Çünki təbiət, onun maddələri və əşyaları insanın şüurlu əmək fəaliyyətinin zəruri şərtidir. Bunun üçün insanların bir-cə fəaliyyəti, bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdə olması vacibdir. Buna görə də cəmiyyətdə «Bir-birinə xidmət edən, bütün insanları vahid bir bədən təmsalində birləşdirən bir quruluşun yaranması zərurəti meydana çıxır. İnsan öz təbiəti etibarlı ilə inkişafa meyli edən bir varlıq kimi yaradıldığından, təbii olaraq belə bir birləşməyə möhtacdır».

Tusi onu da göstərir ki, insan cəmiyyətin ictimai, iqtisadi sistemində öz yerini tapmalı, öz bacarığına, istedadına və peşəsinə uyğun fəaliyyət göstərməlidir. İnsan ilk bəsit əmək alətlərindən və peşələrdən tədricən yüksək sənət növlərinə doğru bir yüksəliş yolu keçmişdir. O, anadangəlmə dülgər, zərgər, dəmirçi, katib və ya başqa ixtisas sahibi kimi doğulmuşdur. Bütün bunlar uzun sürən təcrübə və qazanılan biliklər sayəsində əldə edilir. Alim təbiəti müəllim və ustada, sənət və sənətkar isə şagirdə bənzədərək göstərir ki, təbiət həmişə insanı düşünməyə, birləşməyə, axtarışa, özünüdərkə və dəyişməyə vadar edən bir varlıq kimi çıxış etmişdir. Buna baxmayaraq cəmiyyət, dövlət və ailə insanın daim təhsil və tərbiyəsinə, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə qayğı göstərməlidirlər.

Tusi tənbelliyi, özgələrin hesabına yeyib atmağı, sənət və peşəsi olmayanları, heyvan kimi davrananları məzəmmət edir və insana uşaq vaxtından başlayaraq var-dövlət qazanmağın yollarını aşılamağı tövsiyə edir. O, «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin ailə dolandırmaq və övlad tərbiyə etmək qaydalarına həsr etdiyi fəslində yazır: «Dövlətli uşaqlarının əksəriyyəti dövlətə arxayın olduqlarından sənət və mərifətdən məhrum olurlar, dünya dəyişdikdə yoxsullaşar, əziyyətdə məruz qalırlar». Buna yol verməmək üçün gənclərə elə bir təlim və tərbiyə aşılamaq lazımdır ki, onlar «Sənətlərin nəzəri əsaslarına, incəliklərinə» bələd olsunlar, işləmək və yaşamaq qaydalarına, pul yollarına və işləri idarəetmə üsullarına yiyələnə bilsinlər».

Tusi xatırladır ki, zəhmət çəkib pul qazanmağı bacarmayanlar onu xərc-ləməyin yerini də bilməzlər. Bununla bağlı o, Şərqdən deyilən belə bir müdrik fikri də yada salır: «Pul qazanmaq çətinliklə ağır daşı dağın başına çıxarmaq, xərc-ləmək isə asanlıqla həməni daşı üzə aşağı dığırılmaq kimi bir şeydir» (8).

Tusi insanlar arasında peşə bölgüsünə, qadın, kişi, gənc və yaşlı adamların öz peşəsinə və vəziyyətinə görə işlə təmin edilməsinə çox böyük

üstünlük verir. O, bütün səviyyələrdə fəaliyyət göstərən işçilərin, hətta kölələrin də öz peşəsinə, bacarığına görə işlə təmin edilməsinin ədalət prinsipinə uyğun olduğunu göstərir. Onu xatırladır ki, işçi və xidmətçiləri işlətməyin bir ədaləti prinsipi də ondan ibarətdir ki, onlar «məcburiyyətə, qorxuya g.rə deyil, ünsiyyətə, həvəsə görə işləsinlər».

Bu da hələ Tusiyə görə məsələnin tam həlli deyildir. Burada başlıca məsələ görülən işin müqabilində əməyin ödənilməsidir. Tusi bu fikri əsas tutur ki, «Əmələ haqq arasında ədalət bərpa edilməyincə insanlar arasında dostluq münasibətlərini nizama salmaq olmaz». Buna görə də cəsiyyətdə elə şərait yaradılmalıdır ki: «Hərə öz imkanını və bacarığı daxilində, zaman və məkanın tələblərindən asılı olaraq ədalətlə öz borcunu yerinə yetirsin, hərənin haqqı özünə çatsın» (8).

Tusi əsərinin başqa bir yerində bu məsələni yenidən nəzərdən keçirir və göstərir ki, «Ümumi gəlirdə hər adamın müəyyən payı vardır, bundan artıq və əskik vermək zülmə aparıb çıxarır...burada ən ədalətli prinsip hərənin öz payına düşəni özünə verməyə səy göstərilməli, haqqa və xidmətə fikir verilməlidir». Əgər bu prinsip pozularsa, «bir yerdə azlığa, başqa yerdə çoxluğa yol verilərsə, ədalət pozular, insanlar işində fitnə-fəsad törəyər, ölkədə zəiflik və zorakılıq meydana gələr, nizam-intizam yoz olar, yerini onun əksi olan hərc-mərclik tutar» (8).

Tusi insanların fitri istedadı, bacarığı, bilik səviyyəsi, sənətkarlıq dərəcəsi arasında mühüm fərqlər olduğunu göstərir, bunların nəzərə alınmasını da tövsiyə edir. O, dafələrlə alimin, mühəndisin, bənnanın, ustanın, şəgirdin, idarəedənlərin, bir sözlə, ixtisaslı və ixtisasız fəaliyyət növlərinin fərqləndirilməsi və onlara lazımı qiymət verilməsindən danışır. Göründüyü kimi, Tusi fəlsəfəsində insanın əxlaqi, mənəvi dəyərlərə malik olması, onun təlim və tərbiyəsi bilavasitə insanın ictimai, faydalı əmək fəaliyyəti, onun maddi və mənəvi tələbatlarının gəndənilməsi dərəcəsi məsələləri əsasında təhlil və şərh edilir. O, dafələrlə qeyd edir ki, mal-dövlət toplamaq pul qazanmaq özlüyündə bir məqsəd olsa da, onların hansı yollarla əldə edilməsi və hansı məqsədlər üçün şərf edilməsi əsas məsələdir.

Tusi yazır: «İnsan üçün xoş güzərandan daha gözəl bir şey ola bilməz, bunun ən şərfli vasitəsi isə ədalətli, iffətli, mürvətli, insafli, namuslu əmək və sənətdir. Bu isə öz növbəsində tamahkarlıq, səhlənkarlıq, tənbellik və ya bu kimi nalayiq işlərdən əl çəkmədən mümkün deyil» (8).

Tusi göstərir ki, bu tərbiyə işini eyni ilə təhsildə də davam etdirmək lazımdır. Təhsildə elə üsullar işlədilməlidir ki, onlar insanın fitri istedadının inkişafına, zövqünün artırılmasına və müəyyən peşə əldə etməsinə kömək etsin. O, uşaqlara «sənətin nəzəri əsasların və incəliklərin», «işlər idarə etmək ustalığına yiyələnməyi» təhsilin başlıca məqsədi hesab edir.

Tusi şəxsiyyəti yetkin, hərtərəfli, kamil görmək istəyir, davranışına və digər əməllərinə görə öz yerini bilən insanı yüksək qiymətləndirir, yüngüllüyü, boşboğazlığı naqislik hesab edir. Böyük sənətkar haqlı olaraq insanlara tövsiyə edir ki, ağır gəlmək üçün qarnı doldurmaq yox, əqli, idrakı zənginləşdirmək lazımdır. O, ağılı, kamalı şəxsiyyətin ucalığı sayır. Mütəfəkkir insanı sərraf olmağa, hər şeyin öz qiymətini verməyə səsləyir. Onun haqlı qənaətinə görə, bəşəriyyətin xoşbəxtliyi, xeyrin şəər üzərində qələbəsi əsl şəxsiyyətlərin yetişdirilməsindən asılıdır.

Tusinin fikrincə, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə ahəngdar şəkildə birləşdirən kamil şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər sırasında kitabın, kitabxananın və mütaliənin müstəsna yeri vardır.

Beləliklə, Tusinin XIII əsrdə irəli sürdüyü fəlsəfi-əxlaqi fikirlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Bütün bunlar bu gün gə ailənin, məktəbin, kitabxananın və cəmiyyətin qarşısında duran məsələlərdir. Elə Tusinin də müdrikliyi bundandır ki, onun zəngin elmi, nəzəri irsi özündən dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Buna görə də Azərbaycan dövlətinin və xalqımızın Tusi yaradıcılığına sayğı və qayğı ilə yanaşması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Nəsirəddin Tusinin anadan olmasının 800 illiyi haqqında // Azərbaycan.-2000.-14 iyun.*
2. *Göyüşova Z. Əxlaqi fikirlər xəzinəsi (N.Tusinin «Elm» nəşriyyatında çapdan çıxmış «Əxlaqi-Nasiri» əsəri.-Azərbaycan.-1981.-№4.-S.148-157.*
3. *Həsənova Ş. Nəsirəddin Tusinin əsərlərində elm, təhsil və tərbiyə məsələləri // Xəzər Xəbər. – 2005. №155. –S.32-33; №156. –S.32-33.*
4. *Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. I hissə. –B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.-S.184-185.*
5. *İbrahimov A. «Əxlaqi-Nasiri» dərin fikirlər xəzinəsidir.-Azərbaycan müəllimi.-1981.-25 noyabr.*
6. *Məmmədzadə Z. Nəsirəddin Tusinin əsərlərində tərbiyə məsələləri.-Azərbaycan məktəbi.-1985.-№6.-S.55-59.*
7. *Rzayev A. Nəsirəddin Tusi.Həyatı, elmi dünyagörüşü.-B.,1996.-266 s.*
8. *Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri.-B. Elm, 1989.-256 s.*
9. *Yolçuyeva A. Dahi mütəfəkkirin tərbiyə prosesinə baxışları bu gün də aktualdır.-Azərbaycan.-2001.-4 aprel.*
10. *Zeynalov R., Ətəyi Ə. Nəsirəddin Tusi və Marağa rəsədxanası // Respublika.-2000.-3 sentyabr.*

НАСИРАДДИН ТУСИ О КНИГЕ И ЧТЕНИЯ

КНЯЗЬ АСЛАН

РЕЗЮМЕ

Благодаря великому ученому, философу и поэту XIII века Насираддину Туси (1201-1275) азербайджанская наука достигла больших высот. В его философической и художественно-научной деятельности существуют прочные связи, отвечающие потребностям современного периода. Одним из должностей различных сфер наук является исследованием этих связей.

Насираддин Туси провел многочисленные исследования в области математики, минерологии, тригонометрии, географии, истории, юридических наук, медицины, этики, логики, религии, поэтики, каллиграфии и в др. областях наук. Этот известный ученый, принеший в Азербайджанскую науку мировую славу также прославился знатоком гумматарных и социальных наук и в тоже время как личностью сыгравшей серьезную роль в процессе воспитания и образования того периода.

По сей день актуальны ценные слова и образцовые идеи великого ученого связанные с книгой и чтением в литературном наследии.

Будет также интересно изучить деятельность ученого в период его правления библиотекой Марагинской обсерватории.

В этой статье глубоко рассмотрены эти вопросы.

THE BOOK AND READING ISSUES IN THE
LEGACY OF NASIRADDIN TUSI

KNYAZ ASLAN

SUMMARY

Due to the great scientist, philosopher and poet of 13-th century Nasiraddin Tusi (1201-1275) Azerbaijani science reached the top. There are strong connections in his philosophical and literary-artistic activity corresponding to the needs of modern period. One of the tasks of different scientific areas is to investigate them.

Nasiraddin Tusi had different researches in the spheres of mathematics, cosmology, mineralogy, trigonometry, geography, history, law, medicine, ethics, logic, religion, poetry, calligraphy and etc. This great scientist who

brought world fame to Azerbaijani science is famous as one who had good knowledge in humanities and social sciences and could seriously influence on education of that period.

Valuable sayings and ideas of the great scientist about book and reading are still urgent.

It would be interesting to investigate the scientist's activity of that period when he was the head of Maragha observatory library.

All these issues are widely investigated in this article.